

Dilqəm ƏHMƏD

Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayan, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı, Fərhad Ağazadə kimi aydınlarla davam edən əlifba islahatları Cümhuriyyət dövründə layihə şəklində salınıb, Sovet hakimiyyəti illərində isə rəsmən qəbul edilib.

Həm əlifba təklifi, həm də komediyalarını Osmanlıda qəbul edilib və tanıtmaq məqsədi güdən Axundzadə bu istəyinə nail ola bilməsə də, əlifba islahatında Osmanlı və Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Osmanlıdan Məcidyyə nişanı ilə dönan Axundzadənin ideyaları XX əsrin əvvəllərində yenidən gündəmə gəlib, Azərbaycan Müəllimlərinin İkinci Qurultayında Fərhad Ağazadə, Abdullah Əfəndizadə, Süleyman Sani Axundov tərəfindən islah edilmiş əlifba təklifləri gündəmə gətirilib. Fərhad Ağazadə o illərdə latın əlifbası layihəsi hazırlasa da, dönmənin şərtlərinə uyğun olaraq qurultaya təqdim etməyib.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra bu məsələ daha geniş şəkildə gündəmə gəlib. 21 mart 1919-cu ildə bu mövzuda Xudadad bəy Məlikaslanovun məruzəsi dinlənilib, Xalq Maarifi Nəzarətinin tərkibində komissiya yaradılıb. Komissiyada üç layihəyə baxılıb: Abdullah Əfəndizadə, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı, Abdullah Tağızadə ilə Mirzəz Seyidovun ortaq projesi. Komissiya Abdullah Əfəndizadənin layihəsini qəbul edib, 1919-cu ildə "Son Türk əlifbası" adı ilə çap olunub. Fəqət Cümhuriyyətin işğalı prosesin tamamlanmamasına səbəb olub, bu baxımdan parlament üzvlərinin hansı düşüncələrdə olacağını bilmirik.

1921-ci ilin dekabr ayında Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə yenidən əlifba müzakirələrinə başlanılıb, nəticədə latınçılar və islahatçılar qrupu formalaşmış. Fərhad Ağazadənin rəhbəri olduğu latınçılar qrupunda Xudadad bəy Məlikaslanov, Abdullah Tağızadə, Məhəmmədəmin Əfəndizadə, Həmid Şahtaxtılı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov, Hüseyin İsrailbəyov kimi aydınlar təmsil olunub. Nəticədə latınçılar qalib gəlib, 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin tərkibində Yeni Əlifba Komitəsi yaradılıb. Komitənin ilk sədri Fərhad Ağazadə, daha sonra Səməd Ağamalıoğlu olub. Yeni Əlifba Komitəsi milli hökumət dövründə layihə təklifi edənlərdən Abdullah Tağızadə və Mirzəz Seyidovun təklifini qəbul edib. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 20 oktyabr 1923-cü ildə verdiyi qərar nəticəsində latın əlifbası ərəb əlifbası ilə bərabər-hüquqlu sayılıb. 27 iyun 1924-cü ildə verilən qərarla isə məcburi və dövlət əlifbası kimi qəbul edilib. Yeni Əlifba Komitəsi 27 avqust 1922-ci il tarixli yığıncağında latın qrafikası ilə "Yeni yol" adlı qəzetin çıxarılmasına da qərar verib. 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayda da latınçılar

qalib gəldiyi üçün 1 yanvar 1929-cu ildən Azərbaycanda tamamilə latın qrafikasına keçilib. Beləliklə, 1922-1928-ci illərdə Azərbaycanda ərəb və latın qrafikası bərabər istifadə olunsada, 1929-cu ildən tamamilə latın qrafikası işlədilib. Türkiyədə də Tənzimat dövründən etibarən Osmanlıda əlifba islahatları ilə bağlı müzakirələr aparılırsa da, bu müzakirələr ərəb əlifbasının islah edilməsi yönündə olub. Cümhuriyyətin elanından sonra isə latın əlifbası məsələsi gündəmə gəlib, nəticədə 1 noyabr 1928-ci ildə "Yeni Türk hərflərinin qəbulu və tətbiqi haqqında qanun" qəbul edilib.

Rəsulzadə əlifba haqqında nə düşünür?

Rəsulzadə Latın əlifbasına niyə qarşı çıxmışdı?

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmmədəmin Rəsulzadə istər Çar Rusiyası dövründə, istərsə də Cümhuriyyət illərində yazdığı məqalələrində, eləcə də parlament üzvü kimi fəaliyyətində daima yenilikçi olub. Onun xüsusilə Avropaya yüz tələbənin göndərilməsi, Bakı Universitetinin açılmasında rolü əvəzsizdir. Bu baxımdan əlifba

rixlərində əxz edilə bilər. Çünki türklərin işləri əvvəlcə çinlilərlə olmuşdur".

Məqələsinin davamında Rəsulzadə Nəcib Asım bəyə istinadən hunlardan etibarən başlayan və miladın VIII əsridə Orxon-Yenisey abidələrindəki formaları alan Türk əlifbasından bəhs edib.

23 mart 1914-cü ildə yenə "İqbal" qəzetində əlifba məsələsi

Zatən bu ikinci dərəcədə bir məsələdir. Əsas etibarilə orduya məxsus olmaq üzrə Ənvər paşa tərəfindən təzə bir əlifba qəbul olunduğu tarixi-islamda vəqə olan mühüm bir inqilabdır. Tərəqqiyə doğru bir inqilab bittəb bu böyük bir qədəmdir. Bu kimi qədəmləri hər kəs asanlıqla ata bilməz. Bu kimi qədəmləri ata bilmək üçün tarix çox nadir olaraq ancaq müstəsna vücudlar yaradır. Ancaq bu çox nüdrətlə yetişə bilən vücudlar istedikləri təqdirdə bir milləti ehyə və şərəfti mühit müsaidə olduğu zamanlarda hər kəsin acısını hiss etdiyi ictimai vərəmlər üzərində lazım gələn əməliyyatı icra edərlər. Tarix bu kimi vəqə və şəxslərə biganə deyildir".

Qeyd edək ki, Osmanlıda "Ordu əlifbası", "Ənvəri yazı" və s. adlarla ifadə edilən bu islah edilmiş əlifba I Dünya müharibə-

duğu kimi mədəni cəbhədə də Rəsulzadəni hədəf göstərmiş. Xatirələrinin "Latın əlifbası" başlıqlı bölümündə Alpoud yazıb: "...Ərəb hərflərini öyrənmək və lazım olanı yazma bilmək üçün lüzumsuz vaxt itirmək məcburiyyəti qarşısında qalırdıq. Bu sahədə özümə həmfikir yoldaşlar tapmağa çalışırdım... **Bu sahə ilə dostum Məhəmmədəmin Baharlı da məşğul olurdu. Yavaş-yavaş bu fikri qəzet vasitəsi ilə müdafiə etməyə başlamışdıq. Lakin qarşımıza köhnə sosialist "Hümmət" partiyası qurucularından, sonradan isə "Müsavat" partiyası lideri Məhəmmədəmin Rəsulzadə çıxdı. Bu adam "İslahatçı" idi. Yeni ərəb hərflərinin qorunub-saxlanılması və nəhayət, öyrənilməsinə asanlaşdıracaq bəzi dəyişikliklərin edilməsini təklif edirdi. Bir neçə din adamı da onu dəstəkləyirdi".**

Alpoud xatirələrində Gəncədə iken universitet tələbəsi Abdullah Tağıoğlu ilə tanış olduğu na sevindiyini qeyd edib: "Latın əlifbasının Azərbaycanda qəbulunu o da var qüvvəsi ilə dəstəkləyəcəyinə söz verdi. Biz hazırlığa başladıq. Əsas prinsipimiz mümkün qədər hərflərin işarəsiz olması idi. Yeni üzərində, altında hər hansı bir işarə qoymağa ehtiyac olmasın". Alpoud Tağızadə ilə birgə hazırladığı əlifbanı təbliğ etmək üçün ibtidai məktəblərdən birində yığıncaq keçirdiklərini və orada şair Əhməd Cavadın şeirini latın hərfləri ilə yazılmış halda oxuduğunu qeyd edib. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin bu əlifba məsələsinə dəstək olacağına söz verdiyini yazan Alpoud təşkil edilən bir toplantıdan da bəhs edib: "Toplantıya "İslahatçı" Məhəmmədəmin bəy də gəlmişdi. Üstəlik, qərribə olduğu kimi, triqonometrik işarələrlə dolu gülünc bir təklifi də Məhəmməd Şahtaxtılı gətirmişdi... Nəhayət, Abdulla bəy ilə mənim birgə hazırladığımız təklif qəbul edildi".

Əziz Alpoudun qeyd etdiyi bu yığıncağın olma ehtimalı böyükdür. Hər halda parlamentə gedənə qədər bu səpkidə müxtəlif müzakirələr baş tutub. Əziz Alpouda inansaq, Rəsulzadənin bu illərdə ərəb əlifbasının islah edilməsi tərəfdarlarından olduğunu qəbul etməliyik. Çünki Rəsulzadənin yaxından təqib etdiyi Osmanlıdakı əlifba əncümənləri də əsasən ərəb əlifbasının islahından yana idi. Amma Əziz Alpoudun Tağızadə ilə birgə hazırladığı layihənin qəbul edilməsi məsələsi şübhəlidir. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Abdullah Əfəndizadənin layihəsi Cümhuriyyət dövründə məqbul hesab olunub.

Rəsulzadənin islahatçı qanadla olduğu fikrini qüvvətləndirən bir amil də onun mühacirətdə iken yazdığı məqalələrdir.

Əlifba məsələsində Məhəmmədəmin Rəsulzadənin islahatçılar qanadında yer almasını özü də mühacirətdə yazdığı bir məqaləsində qeyd edib. Amma Rəsulzadənin Sovet Azərbaycanında qəbul edilən Latın əlifbasına qarşı çıxmasının səbəbləri məhz bu kontekstdə deyildir.

(ardı gələn sayımızda)

islahatı ilə bağlı onun düşüncələri də əhəmiyyətlidir.

Rəsulzadə 20 oktyabr 1913-cü ildə "İqbal" qəzetində "Əlifba bayramı" adlı məqalə yazıb, orada bəzi düşüncələrini bölüşüb:

"Bizim tam milli olaraq bir əlifbamız yoxdur. Biz türklər, bizim kimi farslar, vardırılar da (hindlilər) ərəb əlifbasından müstəfid olurduq. Məlum olduğu üzrə ərəb əlifbası şəkildən-şəklə düşərək bugünkü halına gəl-

ilə bağlı yazdığı "Mühüm bir xəbər münasibətilə" adlı məqaləsində Rəsulzadənin Osmanlıdakı əlifba müzakirələrini yaxından izlədiyini, "İslahi-huruf" cəmiyyətinin üzvlərinin bəzilərinə şəxsən tanış olduğunu, ən əsası Ənvər paşanın ordunun istifadəsi üçün qəbul etdiyi əlifba şəklinə rəğbət göstərdiyini görürük: "Osmanlı Hərbiyyə nəzarətinin qəbul etdiyi hürufi-münfəsilenin nədən ibarət olduğu hələ məlumumuz deyildir.

bağlı ipucu əldə etmək mümkündür. Lakin əlifba islahatı, xüsusilə də ərəb əlifbasından tamamilə vaz keçib, latın əlifbasına keçmək olduqca radikal addım olacaqdı. Ona görə də parlamentdə sət müzakirələrin olacağını da ehtimal etmək mümkündür.

Sovet Azərbaycanı dövründə əlifba təklifi qəbul edilənlərdən Mirzəz Seyidov mühacirətdə iken Əziz Alpoud adı ilə yazdığı xatirələrində siyasi cəbhədə ol-